

ՍՅՈՒՂԵՅՄԱՆ-ԻՉՁԻ, XVIII ԴԱՐ

«ԹԱՐԻԽԻ ԻՉՁԻ» — تاریخ عزى

Պատմագիր Սուրհիից հետո պատմագիր-տարեգիր Այուբյան Իզզին գրել է. «Թարիխի Իզզի» երկհատորյակը, որը բովանդակում է 1157—1165 թթ. դեպքերը (1744—1751): Խոջա-Շեհրի-Իզզի էֆենդին, ինչպես անվանվել է պաշտոնապես, տարեգիր (վականա-նյուվիս) է նշանակվել 1158 թ.: Մեռել է 1166 թ.:

Ինչպես առհասարակ մյուս պատմագիրների, այնպես էլ Իզզիի մասին կենսագրական տեղեկություններ գրեթե չկան:

Իզզին իր «Թարիխի Իզզի» առաջաբանում ի միջի այլոց գրում է, որ նորին Վսեմություն փադիշահի* ցանկության համաձայն այդ ժամանակի Ռեիս-ուլ-Քյութլարը՝ Ելհաջ-Մուստաֆա-էֆենդին գրելու ընդունակ, մասնավորապես պատմական դեպքերը պատմագիրներից պահանջված կանոններով արձանագրելու կարող և փադիշահական հասուկ ֆերմանի համաձայն Օսմանյան կայսրության մեջ պատմագրության պաշտոնին արժանի, Դիվանի խոջաներից ընդունակ մարդկանց ցուցակը կազմելիս, իրեն էլ ներկայացրել էր այդ ցուցակում՝ Վսեմ Սադրազամին: «Նվառախ այդ պաշտոնին արժանի համարելով, 1158 թ. խալաթ հադցրին»:

Իզզին առանձին գովասանքով և հարգանքով է խոսում իր նախորդի, պատմագիր Սուրհիի մասին, որը երկար տարիներ ծառայել է այդ բարձր պաշտոնում, վարելով միաժամանակ «Բեքլիքջիի» պաշտոնը:

Իզզին իր պատմության սկզբում «Տպագրության արվեստի վերահաստատման մասին» վերնագրով հետվածում գրում է, որ

* Սուլթան Մահմուդ I, 1143—1168 թթ. (1730—1754):

** Բեքլիքջի — կայսերական Դիվանի գրասենյակի պետը:

«նորագույն գիտություններին տալագրության արվեստը Օսմանյան կայսրության մեջ հիմնել էր հանդուցյալ Իբրահիմ-էֆենդին, որի մահից հետո նրա աշակերտը՝ Կադի-Իբրահիմ էֆենդին հիշյալ արհեստի պահպանման համար որոշ ջանքեր էր գործ դրել: Նորին վսեմություն, դրախտարնակ Սուլթան Մուստաֆա խանի սուլթանության ժամանակ առաջացած պատերազմների պատճառով՝ աղագրության արվեստը լքյալ դրության էր ենթարկվել և մինչև վերջին ժամանակներս ըստ ըստ քայքայվել էր»: Հետո պատմում է, որ ինքը՝ Իզզին, Սադրաղամի մեքթուբին՝ Մուհամմեդ-Ռաշիդի և Վակաա-Նյուվիս Ահմեդ-Վասըֆը՝ նկատի առնելով հասարակության համար այնքան օգտակար, բազմաթիվ գրքեր ապահովող տալագրության վերահաստատման անհրաժեշտությունը, միասնաբար աշխատեցինք և մեզ հաջողվեց՝ այդ կարևոր արվեստը վերականգնել, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է տվել պատմագիր Սուբհին իր «Թարիխի Սուբհում»: Վերականգնված տպարանում հրատարակվում է նաև Սուբհի «Թարիխի Սուբհին» որից հետո՝ Իզզիի «Թարիխի Իզզին»:

Երկրորդ հատորի վերջում Իզզին գրում է. «Նվաստս՝ Սյուլեյման-Իզզին, իմ պաշտոնում մեծ աշխատանք և ջանք գործ դնելով 1157 թ. (1744) Մուհարրեմ ամսից մինչև 1160 թ. (1747) Զիլհիջջե ամսի կարևոր դեպքերը արձանագրեցի առաջին հատորում, իսկ 1161 թ. (1748) սկզբից մինչև 1185 թ. (1771) վերջի դեպքերը՝ երկրորդ հատորում: Աստուծո կամքով և նորին վսեմություն փադիշահի ցանկությամբ, ինչալլահ, սրանից հետո իմ կազմելիք երրորդ հատորում գրի եմ առնելու 1166 թ. (1752) Մուհարրեմ ամսից սկսվող դեպքերը»:

Սյուլեյման-Իզզին մահանում է 1166 թ. և նրա այս վերջին ցանկությունը մնում է անկատար:

Իզզին երկու հատորում տվել է լրիվ 9 տարվա պատմություն: Նա, իբրև պատմագիր, վերին աստիճանի ճոռոմաբան է, երկարասլատում, ավելորդ կրկնությունների և մանրամասնությունների սիրահար: Լեզուն ծայր աստիճանի խրթին է:

«Թարիխի Իզզիում», պատմական դեպքերի շարքում կարևոր տեղ են բռնում նաև անթիվ նշանակումները, հեռացումները, պարդևատրումները և այլն: Պատմական դեպքերի մեջ կարևոր են Իրանի Նադիր-Շահի իշխանության և նրանից հետո տեղի ունեցող անիշխանության շրջանի դեպքերի մանրամասն նկարագրությունը, փոխանակված պաշտոնական գրությունների, կնքված դաշնագրերի

լրիւ տեքստերը, որոնք անտարակույս, զուրկ չեն պատմական արժեքից:

Նկատի ունենալով, որ այդ շրջանի թուրք-իրանական պատերազմները և նրանց հետ կապված իրադարձությունները սերտ կապ ունեն նաև Հայաստանի, հայերի և առհասարակ Անդրկովկասի հետ, մենք բավականին լայն շափով տալիս ենք այդ դեպքերը: Սակայն ավելորդ համարելով Իզզիի տված նյութերի նույնությամբ թարգմանությունը, հաճախ տալիս ենք դեպքերի համառոտ բովանդակությունը:

Մեր ձեռքի տակ եղած «Թարիխի Իզզին» տպագրված է Ստամբուլում 1199 թ. (1784—1785):

«ԹԱՐԻԽԻ ԻԶԶԻ»

1157 թվականի (1774) դեպքերից

Նախորդ պատմագիր-տարեգիր Սուբհիի պատմության վերջին մասում՝ դարձյալ ծանոթության ձևով, խոսել ենք Իրանի Նադիր-Շահի Օսմանյան երկրի նկատմամբ ցույց տված թշնամական գործողությունների և Երկարատե պատերազմների մասին: Այդ գործողությունների մասին մանրամասն խոսում է նաև Իզզին՝ 1157 թ. դեպքերին վերաբերող գլխում: Իզզին ասում է, որ Նադիր-Շահը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Երբեմն թշնամական, երբեմն էլ կեղծ բարեկամական ընթացքը շարունակում էր. նա իրեն հատուկ հպարտությամբ և չարամտությամբ Դադստանի սյունեի դավանանքին՝ պատկանող լեզգի ցեղի նկատմամբ սնասելի բռնություններ էր գործադրում: Այդ լեռնայինները քաջաբար դիմադրում էին Նադիր-Շահին և քանիցս նրան պարտության են մատնել: Իզզիի ասելով, Օսմանյան կառավարությունը, նկատի առնելով «Շահի խաղախություններն ու խորամանկությունները», անհրաժեշտ է դրնում սահմանների ամրացումը և ռազմամթերքներով ապահովելը. Էրզրումի, Կարսի, Երևանի, Դիարբեքիի և Բաղդատի բերդերը ըստ պահանջի ամրացվեցին և սերասեր փաշաներին՝ անհրաժեշտ հրահանգներ տրվեցին: Մինչև 1156 թ. Շահը, Երբեմն Դադստանի կողմերում, Երբեմն էլ Շիրվանի և Մտանի (Մուղանի) կողմերում թափառելուց հետո, անընկալաբար կերպով հարձակվում է Մուսուլի և Քերքյոքի վրա, սակայն պարտվում և ոտիաված է լինում իր Երկիրը վերադառնալու նույն թվականին Կարսի շրջանի ուրասեր, նախկին սադրազամ Ելհաջ-Մուստաֆա փաշայի հաղորդագրությունից պարզվում է, որ Շահը Զեմադիյե-ախսրի* 14-ին բազմաթիվ զինվորներով անցել է իսլամական երկրի սահմանը՝ Արփա-Չայը, ավերել այդ շրջանի բերդերը և կանգ առել Կարսի մոտ: Սերասերը իր բանակով դուրս է եկել Շահի դեմ ու իսլամական հերոսությամբ կռվել է: Այդ կռիվները տևել են 10 օր, փոփոխակի հաջողություններով: Իրանցիները ծանր կորուստի ենթարկվելով՝ նորից հաշ-

* Զեմադիյե-ախսր՝ Իսլամական չուսնային տախտերից է:

տության առաջարկ են անում: Սերասրերը մերժում է իրանցիների առաջարկը: Շահը կրկնում է իր առաջարկը: Օսմանյան բանակի որոշ ղեկավարների պնդմամբ, Սերասրերը համաձայնում է ներկայացուցիչներ ուղարկել իրանցիների հետ բանակցելու համար: Նադիր-Շահը միայն մի անգամ բնդունում է օսմանյան պատգամավորների ղեկավար Ահմեդ Լֆենդին, իրավունք չի տալիս պատգամավորներին վերադառնալու և Ահմեդ Լֆենդինն էրզրումի ճանապարհով Ստամբուլ է ուղարկում: Վերջինս ճանապարհից դրություն է ուղարկում փաղիշահին՝ Փաղիշահը հասկանալով Նադիր-Շահի խորամանկությունն ու չարամտությունը, հրամայում է Սերասրերին ապահովել բանակի միասնությունը, չհավատալ թշնամու խարդախություններին, և հիշյալ Ահմեդ Լֆենդինն Սամսունում բանտարկելու մասին հրովարտակ է ուղարկում:

Կարսի շրջանի զորամասերում լուրեր են տարածվում, որ իբր թե Ահմեդ Լֆենդին Ստամբուլ է գնացել հաշտության պայմանագիրը հաստատել տալու համար: «Լեվենդ»-ի* գործադիր խոսվածություններ է առաջացնում, այդ զորամասի զինվորները փախչում են, որով օսմանյան բանակում անկարգություն և խառնակություն է սկսվում: Խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում բանակի կարգն ու մարտունակությունը վերահաստատելու համար: Կարսի վարոշը ավելի է ամրացվում, թշնամին նույնպես պատրաստվում է և շուտով կռիվները վերսկսվում են: 70—80 օր տևող մարտերը շատ կատաղի բնույթ ունեին: Թշնամին, պատմադրի ասելով, մեծ կորուստներ է կրում և ոչ մի հաջողություն ձեռք չի բերում:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 7—12):

1158 թ. (1745) դեպքերից

Պատմագիր Իզզին, խոսելով Նադիր-Շահի նախորդ տարում կատարած չարագործությունների մասին, շարունակում է պատմել հաջորդ դեպքերը:

Փաղիշահական հատուկ հրամանով կարգադրվում է «Օսմանյան պետության հավատարիմ» Ղրիմի թաթար զինվորների մի մասն ուղարկել Իրանի ռազմաճակատ: Այդ նպատակով փաղիշահական ֆերման է շնորհվում Ղրիմի խան (կամ Սուլթան) Սելիմ-Կիրալին և ըստ հնազույն սովորության ուղարկվում՝ 10 հազար զուրուշ «սերբան ալչեսի»՝ և Ղրիմի սերբերդներին համար 10 ձեռք թանկագին խալաթներ, Ղրիմի թաթար զինվորները նավերով պիտի փոխադրվեն Կիրասունի և Ունիայի նավահանգիստները և այնտեղից՝ դեպի ռազմաճակատ: Սակայն ծովի փոխադրական պայմանները աննպաստ լինելով, նպատակահարմար է համարվում բանակը փոխադրել ցամաքային ճանապարհով: Սելիմ-Կիրալի տրամադրության տակ, Կասրմ-Կիրալը (Սուլթանը) 10 հազար թաթար զինվորներով շարժվում է Ճանապարհին բանակը երկու մասի է բաժանվում, որոնցից մեկը՝ Կասրմ-Կիրալի ղեկավարությամբ հասնում է Ստամբուլ: Սուլթան Կասրմ-Կիրալին, ըստ սովորության, թանկագին բուրբ և 2000 զուրուշ փաղիշահական նվեր է տալիս: Հետո մնացած թաթար զինվորները նախնորդին-Սելիմ-Կիրալի ղեկավարությամբ դալիս, նույն կերպով նվերների են արժանանում և բոլորը միասին ուղարկվում են Կարս, Սերասրերի տրամադրության տակ:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 26):

* Լեվենդի գործադիր, տե՛ս պատմագիր Սուրհիի ծանոթագրություն 16:

Կայսերական սահմանապահներից ստացված լուրերը

Տարբեր ժամանակներում օսմանյան սահմանապահներից ստացված լուրերից պարզվում էր, որ «...Իրանի ժողովուրդը բռնակալ Նադիր-Շահից ղզվելով երես էր դարձրել: Իրանի խաներից Մեքրիի իշխողը՝ Մուհամմեդ-Կուլի խանը և նրա եղբայրը՝ Իմամ-Կուլի բեյը, երկու հազարից ավելի ընտանիքով (խանե) փախել և ապաստանել էին Քյոյ սանջակում: Թավրիզի իշխանը՝ Մուհամմեդ-Կասրմ-խան-Աֆշարը, Խոյի խանը՝ Մյուրթեղա-Կուլի խանը և Դենբեյիի բեյը՝ Մուհամմեդ-Թահիրը բոլոր Դենբեյի աշիրեթով, Մուհամմեդ-Ալի բեյը, Քերենմուլի Մելիք-Աղան, Ակչե-Կոյունլիի Նուհ-բեյը, Հեզելլուի Հաջի-Աղան, Թուլուլուի Իսմայիլ-Աղան, Թայենլուի Ալի-Ռիզա-բեյը Թուրքիայի աշիրեթներով եկել և ապաստանել էին Վանի կողմերում: Այս աշիրեթներից յուրաքանչյուրը հարմար վայրում բնակեցվեց՝ և նրանց վերահիշյալ սերքերգենները խալաթներով պարզատրվեցին և հատուկ ուշադրության արժանացան: Վանի պարսպապահը հատուկ հրամանով հայտնեց նրանց նկատմամբ պետության հովանավորությունը: Կանաչան կողմերից Աջեմ ռեիսները և սպիտակամորուքները՝ իրենց աշիրեթներով, քոչերով և տներով, խումբ-խումբ դադլեկով՝ իջևանեցին Վանի, Կարսի, Մուսուլի և այլ շրջաններում և ապաստան գտան Օսմանյան պետության հովանու ներքո: Վանի, Կարսի, Մուսուլի և այլ սահմանների պետերը այդ մասին գրեցին և հայտնեցին Ստամբուլ: Թշնամու ուժը կոտրելու և երկիրը ավերելու համար նրանք ձմեռվա ընթացքում, Վանի և Կարսի կողմերում շեթների միջոցով հարձակվում էին իրենց երկրի՝ Իրանի վրա և մեծ քանակությամբ ավարներով վերադառնում:

Սրանից առաջ Ղրիմից գալով՝ օսմանյան բանակին միացած 10 հազար թաթար զինվորները, էրզրումից՝ կայսերական բանակի առջևից շարժվելով, Բայազետի սանջակի կողմից մտան թշնամու երկիրը և Երևանի հողում Ազրը-Դադ անունով վայրից արագությամբ անցնելով, կոտրեցին թշնամու դիմադրությունը և ոչնչացնելով նրա ուժերը, գրավեցին Մակուի բերդը և մեծաքանակ ավարներով վերադարձան: Նրանց բաշրուզը, քաջազն նուրեղդին-Սելիմ-Կիրայ-Մուլթանը այդ մասին հատուկ գրությամբ հայտնեց և ծանուցեց Իրանի սահմանի սերևսքեր Եզեն-Մուհամմեդ փաշային: Անբաքերը այդ ուրախագիթ գրությունը Ստամբուլ ուղարկեց: Ինքը իր տրամադրության տակ եղած քաջարի և զապի զինվորներով, Ջե-

մադիչել-ախըր սոմսի 22-ին դուրս եկավ էրվրումից և Կարսում որոշ ռազմական կարիքներ ապահովելով և այնտեղ մի քանի օր հանգստանալուց հետո, Աստծուն ապավինելով, շարժվեց դեպի վատադուն թշնամու գոնված վայրը, որի մասին պաշտոնապես դրավոր կերպով հայտնել էր։ Դիարբեքիւրի վալին, վեղիր Չեթեշի Արդուլլահ փաշան ևս Մուսուլի կողմից մտավ թշնամու երկիրը...»։

Չարարաստիկ Շահի դրությունը խիստ ծանրանում է, նրա փորձերը ապարդյուն են անցնում, ի վերջո Նադիր-Շահը կոխվնե-րից մեկում վիրավորվում է և շտապում փախուստի գիմել, իր ունե-ցած ամբողջ հարստությունն ու ինչքերը թողնելով օսմանցի դադի-ներին։

Այս մեծագույն և փառավոր հաջողության և հաղթանակի հա-մար, փաղիշահական հատուկ ֆերմանով, ջամիներում և մեսջիդնե-րում աղոթքներ և արարողություններ են տեղի ունենում։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 26—27)։

* * *

Նույն թվականի դեպրերի շարքում, պատմագիրը նորից վերագառնում է Նադիր-Շահին։

Ինչպես նախապես հիշված էր* Իրանի և Թուրքիայի միջև կրոնական բնույթի վիճելի հարցերից էին Ջաֆերի դավանանքը իբրև հինգերորդ դավանանք ճանա-չելու և նվիրական Մեքքեում Ջաֆերիների համար ևս նամազի վայր (նամազգահ) տալու հարցերը։ Օսմանյան կառավարությունը մերժել էր այդ երկու կետերը, բա-նի որ ուլեմաների եզրակացությամբ շարիաթը այդ մասին թույլատվություն չէր տալիս։

Այս անգամ Նադիր-Շահը հատուկ պատգամավորների միջոցով գրություն ուղարկելով Սերասբերին, հայտնել էր, որ նա հրաժարվում է իր նախկին պա-հանջներից (վերոհիշյալ երկու կետերից) ու խոստանում է սրանից հետո հրա-ժարվել օսմանյան երկրի նկատմամբ թշնամական գործունեություններից։ Բացի այդ, Նադիր-Շահը պատգամավորների միջոցով իր կնիքով կնքված երկու գրու-թյուն էր ուղարկել փաղիշահին։

Փաղիշահի հրամանով գումարվում է Պետական խորհուրդ (էնջլումենի-Շուրա)², որը քննում է Նադիր-Շահի առաջարկները, որոնցով նա հրաժարվում էր կրոնական բնույթի նախկին երկու պահանջներից և պատրաստակամություն հայտնում հաշտություն կնքելու, միաժամանակ ներկայացնելով նոր պայմաններ, որոնք հետևյալ կերպ էին ձևակերպված՝ «Սկզբից ի վեր Օսմանյան պետության մասը կազմող Ադրբեջանի սահմանում, Վանում և շրջակայքում եղող Քուրդիս-տանը, ինչպես նաև Իրաքի երկրի մասը կազմող Բաղդատի և Բասրայի շրջաննե-

* Տե՛ս «Թարիխի Սուլհի», նախորդ պատմագիրը։

քր իրեն պետք է տալ: Այս տարօրինակ և իրար հակասող պայմանները բովան-
դակող գրությունից պարզ երևում էր, որ Նադիր-Գահր նորից փորձում է Օսման-
յան կռավարությունը խաբել և նրան վնասներ պատճառել:

Նադիր-Շահի առաջարկները մերժվում են և փաղիշահական հրամանով
կարգադրվում է հաջորդ տարվանից Կարսի և Դիարբեքիի ղեկավարները պատե-
րադմի պատրաստել, միաժամանակ հրամաններ են տրվում սերասքեր վեզիր էլ
հաջ-Ահմեդ փաշային՝ անհրաժեշտ պարիս և ռազմամթերք ապահովելու մասին:
Միմիությաններին, սպաներին և զինվորներին տեղեկություն է տրվում գրության
մասին և կարգադրվում այժմվանից կազմ և պատրաստ լինել: Կարգադրվում է
նաև Ղրիմի խանին առաջիկա տարվա համար նորից 10 հազար թաթար զինվոր-
ներով պատրաստվել, որի մասին հատուկ փաղիշահական գրություն է ուղարկ-
վում Սելիմ-Կիրա: Խանին նույն կարգով 40.000 դուրուշ ռաբբա՛ն ակնսի՛ն:
Խալաթներ և նվերներ են հատկացնում: Խանին հրամայվում է հարմար ճանա-
պարհներով (ծովով կամ ցամաքով) միանալ օսմանյան բանակին:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 34—35):

Իրանի ղեկավանի երջանիկ Ասիրանե գալը

Նադիր-Շահի հատուկ պեսպանի՝ Ֆեթհալի բեյի 4—5 ամիս
առաջ Բաղդատ գալու մասին Բաղդատի վալին՝ Վեզիր-Ահմեդ փա-
շան հայտնել էր: Դեսպանի գալու մասին ֆերման շնորհվեց: Դես-
պանին դիմավորում են խիստ մեծ պատվով և հանդիսավորու-
թյամբ: Ստամբուլում նրան հատուկ պալատ է հատկացվում, ըստ
սովորության մի քանի օր հետո փաղիշահը հրամայում է ընդունել:
Տեսակցության ժամանակն էլ նույն ձևի պատիվներ և նվերներ են
շնայվում: Դեսպանը մեծ հանդիսավորություններից հետո ներկա-
յացնում է Նադիր-Շահի կողմից ուղարկված գրությունը:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 40):

1159 թ. (1746) դեպքերից

Խոհրդակցություն Ասեֆի պալատում Իրանի գործերի մասին

Նադիր-Շահը իր գրության մեջ Օսմանյան պետության փա-
ղիշահին և իսլամական խալիֆային շուայլ ածականներով և փառ-
խամ արտահայտություններով փառաբանություններ անելուց հետո,
հայտնում է, որ հանուն իսլամական միության, և ավելորդ արյուն-
հեղությունների տեղիք չտալու նպատակով, ինքը հրաժարվում է
Ջաֆերի դավանանքի մասին իր ներկայացրած պահանջից. նա
դտնում է, որ երկու իսլամական պետությունների միջև խաղաղու-

Քյունն ու բարեկամությունը պետք է հավիտենական լինի: Հետո Իրաքի և Ադրբեջանի նկատմամբ իր պահանջների մասին ասում է. «Իրաքի և Ադրբեջանի երկրները վաղ ժամանակից ի վեր թուրքմեն փաղիշահներին են պատկանել, և հետո Շահ-Իսմայիլի հշխանության օրոք կիսով չափ մտել են Օսմանյան պետության տնտեսականության մեջ: Հիշյալ երկու երկրները—Իրաքն ու Ադրբեջանը, հանուն միության, եթե դրանցից մեկը այս հավատարիմ եզրուր* նվիրվի և շնորհովի, մյուսը Օսմանյան պետության համար հալալ լինի»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. 1, էջ 41):

Իրանի դեսպան Ֆարհավի-Թուրքմանի քաբուրը

Սադրազամին ուղղված գրության մեջ, գեսպանը, մանրամասն խոսում է անցյալ դեսպանների պատճառների մասին, և հայտնելով Շահի՝ հաշտության և խաղաղության ցանկությունը, ասում է՝ «Քյաֆիր թշնամիների առաջ ծաղրի առարկա լինելու համար պետք է, որ երկու իսլամ երկրները վերջ տան թշնամությանը և ասպրեն հաշտ ու համերաշխ»:

Նորից հրավիրվում է էնջումենի-Շուրան պետության բոլոր ղեկավարների մասնակցությամբ Մանրամասնորեն քննության և առնվում Շահի և նրա գեսպանի գրությունում արծարծված մտքերը: Դավանական վեճը, որը հանդիսացել էր թշնամության և կռիվների գլխավոր պատճառը, վերացվում է: Իսկ ինչ վերաբերում է սահմանների փոփոխության մասին Իրանի առաջարկին, միաձայն ընդունվում է, որ հաշտությունը կիրականանա միմիայն նախկին սահմանների պահպանման պայմանով: Որոշվում է այդ իմաստով փաղիշահական պատասխան գրություն ուղարկել Ֆարհավի-Թուրքմանի միջոցով:

Նորից նույնանման մեծ ու շքեղ հանդիսավորություններով Իրանի գեսպանը ընդունվում է փաղիշահի կողմից, որին հանձնում է պատասխան գրությունը:

Պատմագիրն ասում է. Իրանի գեսպանին, բացի բազմաթիվ և թանկագին նվերներից ու նախապես տրված հինգ քիսե դրամից, յարձյալ 30 քիսե, իսկ նրա մարդկանց՝ 6 քիսե է նվիրվում:

Օսմանյան պետության կողմից Իրանի գեսպանի հետ ուղարկվում է, իբրև գեսպան, Դիվանի խոջաներից նախապես Իրանում գեսպան եղած Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդին՝ հատուկ գրություններով: Սահմանների հարցի մասին շեշտվում է, որ Սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակ կնքված դաշնագրով որոշված սահմանները³ պետք է մնան անփոփոխ:

* «Հավատարիմ եզրայրը»՝ ինքն է, նադիր-Շահը:

Սադրադամի և Մեշեյխեթի⁴ կողմից էլ առանձին գրություն — պատասխաններ են ուղարկվում: Սադրադամի դրություն մեջ շեշտվում է, որ պետության բոլոր բարձրաստիճան մարդկանց խորհրդակցության մեջ ընդունված որոշումը հաստատված է նորին Վսեմություն փադիշահի կողմից:

(«Թարիխի Իզդի», հատ. I, էջ 50—51):

Ինչպես նախորդ հատվածներում նշել ենք, հրաման էր ուղարկված Ղրիմի թաթար զինվորների կրկին անգամ գինման և օսմանյան բանակի տրամադրության տակ առնվելու մասին: Սակայն նկատի առնելով Իրանի հետ տեղի ունեցող բանակցությունները, նպատակահարմար է համարվում հետաձգել զինվորներին ուղարկումը:

Հաշտության և խաղաղության լուրի ստացումը Իրանից
զուգադիպում է կայսերական նախատորմի Ստամբուլ
վերադառնալու տոնակատարությանը

Ինչպես նախապես հիշվեց, Իրանի շահի հաշտության առաջարկին փադիշահական կառավարությունը համաձայնություն էր հայտնել և այդ մասին դեսպան և դրություն էր ուղարկել, առաջարկելով իրրե հիմնական սլայման Սուլթան Մուրադ IV-ի օրոք ընդունված սահմանների անփոփոխ սլահսլանումը: Դեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդին փադիշահական կառավարության կողմից լիազորված էր հաշտության սլայմանագրի մասին բանակցելու և համաձայնության գալու: Մի շարք ձևականություններից և երկու պետությունների ներկայացուցիչների միջև, տասը օրվա ընթացքում 6—7 անգամ տեղի ունեցած բանակցություններից հետո, ի վերջո համաձայնություն կայացավ, դաշնագիրը կազմվեց և կրնրվեց: Համաձայնություն կայացավ նաև Բաղդատում կատարվելիք առևտրի մասին:

Իրանի հետ կնքված հաշտության սլայմանագրի Ստամբուլ հասնելուն զուգադիպում է օսմանյան նախատորմի ասլահուլ և հաղթական վերադարձը Ստամբուլ: Այդ կասկածիցության մեծ հանդիսավորություններ են տեղի ունենում:

Իրան են ուղարկվում մեծամեծ նվերներ:

(«Թարիխի Իզդի», հատ. I, էջ 73—75):

Իրան ուղարկված ղեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդիի
վերադարձը Սաամբուլ

Պատմագիրը ասում է, որ հիշյալ Նազիֆ-էֆենդին իր ստանձնած պաշտոնը կարճ ժամանակում մեծ հաջողությամբ կատարում և Սաամբուլ է վերադառնում։ Սադրազամը և փաղիշահը ղեսպանին մեծ պատվով ընդունում են, որը ներկայացնում է Նազիր-Շահի նամակը, Դեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդիի այս հաջողությունը հազվագեպ երևույթ է, որի համար նա արժանանում է կայսերական մեծ շնորհների։

Սադրազամին ուղղված փաղիշահի ֆերմանը Իրանի հետ
կնքված հաշտության մասին

«Ես, որ իմ մեծ վեզիրն ու բացարձակ փոխանորդն ես, հայտնում եմ քեզ, որ իմ Բարձր պետության և Իրանի միջև, իմ կայսերական հրամանին համապատասխան, կնքվելիք հաշտությունը, գոհություն Աստուծո, շարիաթի օրենքի և իմ փաղիշահական ցանկությանը համապատասխան է կնքված։ Այդ նպատակի համար ուղարկված ղեսպան Նազիֆ-էֆենդին իր ծառայությունը վերջացրած լինելով, վերադարձել է Սաամբուլ և Շահի կողմից իմ մեծությունն ուղղված գրությունը մատուցել է, որի բովանդակությանը ծանոթանալով հրամայում եմ, մեր քաղաքների և շենքերի ապահովությանն ու բարեշինությանը նպաստող այդ մեծ ու բարի գործի բովանդակությանը բոլորին ծանոթացնել, որ ինչ համար բարի աղոթքներ անեն»։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. 1, էջ 50)։

Կայսերական պալատում էնչյումենի խորհրդակցության
գումարումը

Սադրազամի, վեզիրների և բոլոր բարձրաստիճանավորների մասնակցությամբ գումարված ժողովը գոհունակությամբ լսում է Իրանի հետ կնքված հաշտության և խաղաղության պայմանագրի մասին, որը հավանության է արժանացել նորին Վսեմության փաղիշահի կողմից։ Խորհրդակցությունում կարգացվում է ղեսպան էֆենդիի միջոցով ուղարկված Նազիր-Շահի գրությունը։

Ընչպես առհասարակ ընդունված էր, Շահի գրության հետ միաժամանակ, Իրանի գահաժառանգ Շահրուխ-Միրզան հասույթ գրություն է ուղարկում Սադրազամին, իսկ Իրանի հոգևորական պետը Մոնլա-Ալին իր կողմից գրություն է ուղարկում Իսլամական Մեշեյիսթին։

Պատմագիր Իզզին տալիս է բոլոր այդ գրությունների թարգմանությունները։

* Բնորոշ է հիշել, որ հիշյալ Մոնլա-Ալիի գրության կարևոր մասը կազմում են Ղուրանից բերված բազմաթիվ այլերեսներ և այլ իսլամական աղոթքները (հարկավ արաբերեն լեզվով)։

1159 թվականին (1746) կնքված հաշտության
դաշնագրի պատճեն

*Օսմանյան պետության և Իրանի միջև 1159 թ. հաշտության դաշնագրի երկու
քառեննները պատմագիր Րզզին ըստ սովորության տալիս է առանձին-առանձին,
Սուլթանի և Շահի անունով գրի առնված երկար նախաբաններից հետո Այդ նա-
խաբաններում համառոտակի հիշվում են հաշտության կնքումից առաջ տեղի ու-
նեցած բանակցությունների պայմանները:*

1

Հիջրի 1159 թ. Շաբան ամսի 17-րդ օրը Սուլթան Մահմուդ-
խան IV սուլթանության ժամանակ, էլիաջ-Մուհամմեդ փաշայի
սագրագամության օրով, Բաղդատի վալի էլիաջ Ահմեդ փաշայի և
Իրանի շահի՝ Նադիր-Շահի ժամանակ Իրանի ավագանիներից Հա-
սան-Ալի խանի միջև կնքված և նույն թվականի Զիլհիջե ամսի
կեսին Նորին Վսեմության (Սուլթանի) կողմից հաստատված է:

«Հիմֆ», Դրախտարնակ Սուլթան Մուրադ-խան IV երջանիկ
ժամանակում տեղի ունեցած խաղաղության [պայմանագիրը] երկու
պետությունների միջև համարվում է պահպանված և վերոհիշյալ
խաղաղության դաշնագրում հիշված սահմանները նույնությամբ
պահպանվելով պիտի հարգվեն և նրանց հիմքերը չպիտի փոփոխ-
վեն կամ խախտվեն:

«Պայման» (շարթ)

Խառնակությունից հետո սուրբ և թշնամությունը վերացված
լինելով, այն բոլորը, ինչ որ երկու կողմերի փառքին արժանի է և
երկու պետության խաղաղության և բարգավաճման համապատաս-
խան է, բոլոր այդ կետերը (հոգվածները) պիտի պահպանվեն,
զգուշանալով խաղաղության և ապահովության շահերին հակառակ
բոլոր տեսակի գործերից:

Առաջին հոդված. Իրանի հաջիները Բաղդատի և Շամի կողմե-
րով պետք է ուղևորվեն ղեպի նվիրական Քյաթեն. ճանապարհի վրա
գտնված վալիները և հաքիմները և միր-էլ-հեջաջները, հիշյալների
անարգել ու ապահով ուղևորությունը ապահովելով, պետք է ուշա-
դրություն դարձնեն նրանց միճակին և պահպանեն նրանց:

Երկրորդ հոդված. Այս երկու պետությունների բարեկամությու-
նը ամրապնդելու և նրանց միությունը ապահովելու համար, երեք
տարին մի անգամ մի անձնավորություն Իրանում կայսերական
պետության կողմից և իրանից էլ մի անձնավորություն իմ Բարձր

Ասիթանեում սկստր է նշանակվի և նրանց ծախքերը երկու կողմից պիտի տրվեն:

Երրորդ հոդված. Երկու կողմի դերիները պետք է ազատվեն, չպիտի վաճառվեն և այն դերիները, որոնք ցանկանում են իրենց հայրենիքը վերադառնալ, երկուստեք արգելքի չպիտի ենթարկվեն:

Հ ա վ ե լ վ ա ծ

Նորին Վսեմություն Սուլթան Մուրադ-խան IV ժամանակ դուքսություն ունեցող սահմանները հաստատված լինելով, սահմանների պահպանողները բարեկամության հակառակ եղող ընթացքից պետք է զգուշանան: Բացի այդ, Իրանի ժողովուրդը Սեֆեվիդների ժամանակ երևան եկած անվայել գործերից բոլորովին պետք է հրաժարվի և դավանանքի կարգում, սյուննի դավանանքին պատկանողներին, Ռաշիդյան խալիֆաներին, — Բարձրյալն Աստված թող նրանցից գոհ լինի, — հարգանքով և մեծարանքով պիտի հիշատակեն: Սրանից հետո Իրանի ժողովրդից նվիրական Քյաբե և Լուսավոր Մեդինե և այլ իսլամական քաղաքներ գնացող-եկողներին, ցույց պիտի տալ, ում հաջիններին, ուխտավորներին և այլ իսլամական քաղաքների բնակիչներին ցույց տրվող վերաբերմունքը: Նրանցից «դուրմա» (կանգ առնել) շարիաթին և օրենքին հակառակ ոչինչ չպիտի պահանջել: Նմանապես նվիրական վայրերի ուխտավորներից, եթե նրանց ձեռքում առևտրական ապրանքներ չկան, Բաղդատի հաքիմները և մյուսաշիրները նրանցից [ուխտավորներից] տուրք չպիտի պահանջեն, իսկ եթե նրանց ձեռքում առևտրական ապրանքներ կան, հաշվով սահմանված մաքսերը ըստ ընդունված հնագույն կարգի պետք է առնվեն և ավելին չպիտի պահանջեն: Նմանապես այն կողմից [Իրանի կողմից] իմ պետության վաճառականներին և բնակիչներին նույն վերաբերմունքը պետք է ցույց տալ: Հաշտության կնքման թվականից հետո, Իրանից դեպի Օսմանյան երկիր և այս կողմից դեպի Իրան փախչողներին հովանավորություն չպիտի ցույց տալ և պահանջված դեպքում պիտի հանձնել պահանջող կողմի վեփլներին: Բարձրյալն Աստուծո շնորհիվ, վերոհիշյալ պայմանները երկուստեք հարգվելու դեպքում, սույն բարեկամությունն ու անկեղծությունը այս երկու մեծ պետությունների, նրանց ազնվատոհմ խաների, նրանց հաջորդների ու ժառանգորդների միջև անխափան և հաստատ կմնա»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 93):

Փաղիշանի կողմից Նաղիր-Շահին ուղարկված մեծաֆանակ և թանկարժեք նվերներ

Այդ դարի պետական սովորություններին ու բարքերին ծանոթանալու տեսակետից հետաքրքիր է հիշել Սուլթանի կողմից Նաղիր-Շահին ուղարկված մեծաֆանակ և թանկարժեք նվերների մասին:

Փաղիշահի հատուկ հրամանով պատրաստված այդ նվերները, մեծ հանդիսավորությամբ, Սադրազամի և պետական ու կրոնական բարձրաստիճան մարդկանց ֆանադեցությամբ ցուցակագրվում են, Սադրազամի կողմից կնքվում և պարկերում ու սնդուկներում տեղավորվում: Իզգին իր պատմության մեջ ամբողջ էջեր է հատկացնում և այդ մասին խոսում տֆենսմեթ մանրամասնությամբ, հիշելով նաև նվերների լրիվ ցուցակը: Նվերների մեջ կային բազմաթիվ դոհարեղեններ, ազամանդներ, լալեր, յադութներ, ապարանջաններ և ամեն տեսակի դարդեղեն, ոսկեզօծ և արծաթապատ սրեր, դաշույններ և այլ զենքեր, աշխարհի ամեն կողմից ստացված թանկագին հագուստեղեն և այլն և այլն: Պատմագիրը «չի մոռացել» հիշել նաև այդ զարդերից շատերի արժեքը 5—10, 20—30 հազար դուրուշներով, բնդամենը մոտ 400 հազար դուրուշ արժեքով, որն այն ժամանակի համար հսկայական գումար էր ներկայացնում:

(«Թարիխի Իզդի», հատ. I, էջ 94—98):

1160 թվականի (1747) դեպքերից

Սաֆևի Շահ-Հյուսեյնի որդին՝ Շեհզադե Միրզա-Ասեֆին ապաստանել էր Օսմանյան երկրում և Օսմանյան կառավարության հովանավորությանն արժանանալով, Ստամբուլում և այլ վայրերում ապրում էր հանգիստ ու ապահով:

1156 թ. դեպքերի շարքում հիշված էր, որ հիշյալ Շեհզադե Միրզան, հակառակ իրեն ցույց տրված շնորհներին, փորձում է թշնամական ընթացք բռնել Օսմանյան պետության դեմ, որի համար իր մարդկանց հետ միասին բանտարկվում է սկզբում Կարահիսարի-Շարքիում և հետո Սամսոնում: Նույն պատճառով Սամսոնում բանտարկված էր նաև Իրանի խաներից՝ Միրզա-Էսամը:

Պատմագրի ասելով Նաղիր-Շահի դեպի Հնդկաստան կատարած արշավանքը Օսմանյան կառավարությանը կասկածանքի տեղի էր տվել: Հակառակ բաղձաթիվ դրություններին, հավաստիացումներին՝ Նաղիր-Շահի նկատմամբ վստահություն դրություն չունեն, ուստի նորից սահմանների ու բանակի ամրապնդման համար փաղիշահական հրամաններ են ուղարկվում և հրահանգներ տրվում՝ զգույշ և արթուն մնալու:

Պրանից անկադմիստությունների, ընդամուրջան մասին լուրերի
ստացումը

Ռեչելը ամսի սկզբին էր գրում Վալի Կելլեր-Իրրաշիմ փաշա-
յից Ստամբուլում ստացված գրությունից պարզվում էր, որ Գեն-
ջեի, Թիֆլիսի և Երևանի կողմերում Աջեմի ալանների և ժողովրդի
միջև Իրանին հատուկ թշնամություններ, անկարգություններ և
կռիվներ են ծագել, որոնք պնդում ավելանում և ընդարձակվում են։
Այսպես, Երևանի ժողովուրդը Նադիր-Շահի կողմից իրեն արված
չանազան առաջարկներին հավանություն չի տվել և մերժել է, դուրս
գալով հնազանդության սահմանից՝ ապստամբություն է բարձրաց-
րել, իրենից սերբերդե նշանակել և ամրացնելով Երևանի բերդը,
կոմի պատրաստվել։ Երբ Շահը իմանում է այդ բոլորը, որոշում է
բերդը [Երևանի] նորից պրավել և բոլորովին ոչնչացնել ժողովրդ-
դին։ Հայտնի է միայն Ասլան խանին մեծ քանակությամբ զինվոր տա-
լով, Շահը ուղարկում է իր այդ նպատակը իրականացնելու Հիշյալ
խանը Երևանը պաշարում է։ Քաջարի ժողովուրդը, Երևանի համար
կյանքը զոհելու պատրաստ, սկսում է կռվել և պատերազմել։ Ներ-
կայումս այդ գրությունը շարունակվում է։ Գենջեի, Թիֆլիսի, Թավ-
րիզի և ընդհանրապես այդ շրջանների ժողովուրդների միջև տա-
րածայնություններ են առաջացել, խռովություններ ծագել և Նա-
դիր-Շահի պետության խորտակումը նախատեսելով, նրանք դուրս
են եկել հնազանդությունից, ապստամբվել։ Այդ բոլորը, որոնք հա-
ղորդվում են Ստամբուլ՝ պետության կենտրոնին, ստացվել են
էրզրումի և Վարսի կողմերում երթևեկող վաճառականներից։

Այս հաղորդումների ստացվելուց քիչ հետո, ինչպես ստորև մանրամասն
այիտի հիշվի, Նադիր-Շահի պետության կործանումը հայտնի է դառնում։

(«Թուրիսի Իզգի», հատ 1, էջ 128)։

* * *

Պատմագիր Սյուլեյման-Իզգին, խոսելով Նադիր-Շահի մահվան մասին՝, այն
համոզումն է հայտնում, որ Օսմանյան պետության և իսլամական կրոնին թշնամի
նեմշեի (Ավստրիա) և Ռուսիոյի ցարուհու ռմահվան ճիրաններում ոչնչանալուց
հետո, Երրորդ թշնամին — Նադիր-Շահն էլ չկարողացավ ազատվել այդ շարաքաս-
տիկ վախճանից։ Հետո Երկարապատում խոսում է Նադիր-Շահի Օսմանյան պե-
տության և իսլամական կրոնին պատճառած բազմաթիվ վարիքների մասին։

Տե՛ս «Թուրիսի Սուրհի» 6-րդ ծանոթագրությունը։

Նադիր-Շահի մահվան մասին հայանում է Իրանի ղեսպանը՝ Նիհաջ-Մուհամմեդ փաշան, Բաղդադի վալի՝ վեդի Լահմեդ փաշայի միջոցով, Հիշելով Նադիր-Շահի բազմաթիվ շարագործությունները նաև Իրանի ժողովրդի նկատմամբ, ղեսպանը ասում է, որ Նադիրը շահական (արքայական) ղերդաստանից չէր և իրապես շահ չէր, Իրանի ժողովուրդը նրան չէր հարգում և չէր ցանկանում հնազանդվել նրան: Նադիրը Իրանի հայտնի աշաններին տարբեր առիթներով և սպառնալիքներով սպանել և ոչնչացրել էր: Նույն վերաբերմունքն ուներ նաև ղեպի բանակի ղեկավարները, որի համար բանակումն էլ նրա ղեմ խոր տուկություն և թշնամություն էր առաջացել:

Նադիր-Շահի սպանությունից հետո Իրանում գոյություն ունեցող անկարգությունները և խռովությունները ավելի էն սաստկանում: Նույն վիճակին է Լեթարկվում նաև բանակը:

Նադիրից հետո Իրանի շահական զահի շուրջ սկսում էն տարիներ տևող կռիվներ ու արյունահեղություններ, որոնց մասին տարեգրական կարգով խոսում է պատմագիր Իզգին:

Երբ Ստամբուլում ստացվում է Իրանի ղեսպանի պաշտոնական գրությունը, փադիշահը ֆերմանով հրամայում է Սադրազամին, որ բոլոր սահմանապահ ղինվորների պետերին, վալիներին, փաշաներին և բոլոր բարձրաստիճանավորներին կտրուկ հրամաններ տրվեն՝ Իրանի հետ նախասյես կնքված դաշնագրի պայմանները ոչ մի կերպով չսախտելու մասին, միաժամանակ աշաուրջ հետևել Իրանում կատարվող ղեպերի ընթացքին:

Փադիշահական պալատում գումարված էնջյումենի-Շուրայի նիստում շեշտվում է փադիշահի վերահիշյալ հրամանն ու ցանկությունը, և միաձայն որոշվում է խիստ շեղություն պահպանել Իրանի ղեպերի նկատմամբ: Սահմանների հրամանատարներին հրահանգ է տրվում Իրանից Ոսմանյան երկրում ապաստանողները խելճերին ընդունել, տեղավորել հարմար վայրերում՝ ապահովել նրանց անհրաժեշտ կարիքները:

(«Թարիխի Իզգի», հատ. I, էջ 177):

1161 թ. (1748) ղեպերից

Իրանի ղեսպան Մուհամմեդ-Աբդուլ խանի Ստամբուլ գալը

Պատմագիր Իզգին. հիշելով, որ Նադիր-Շահի սպանության հետևանքով Իրանում առաջացած ղեպերը նկարագրված են իր «Պատմության» I հատորում, II հատորում, կանգ է առնում նրա ելուր որդու՝ Ալի-Կուլի խանի, Ալի-Շահ անունով Իրանի զահր բարձրաստիճան հետ կապված ղեպերի վրա: Ալի-Շահին հաջողվում է երկրի տարբեր մասերում ծայր առած ապստամբությունները ճնշել: Ալի-Շահը հայտարարում է, որ իր նախորդի Երով կնքված դաշնագրերը անփոփոխ պիտի պահպանվեն: Նա Ստամբուլ է ուղարկում Մուհամմեդ-Աբդուլ-Քերիմ խանին՝ իր Իրանի ղեսպան, որն ընդունվում է ընդհանրապես ղեսպաններին հատուկ մեծ հանդիսավորություններով և պատիվներով: Որոշ ժամանակ հետո ղեսպանը ընդունվում է Վսեմաշուր փադիշահի կողմից, ներկայացնելով Իրանից բերած գրությունը:

Ալի-Շահը իր նամակում, որը կազմված է Արևելքի արքունիքներին հատուկ փարթամ, հարուստ ու պատկերավոր ոճով, արա.ա.նշանություններով ու մակդիր-ներով, հավաստիացնում է Օսմանյան փաղիշահին, որ ինքր անշեղ կերպով պիտի պահպանի երկու իսլամական երկրների միջև ստեղծված բարեկամության և միության կապերը, հավատարիմ մնալով նախկինում կնքված դաշնագրերին:

Նույն ձևով և բովանդակությամբ գրություններ են ստացվում նաև Սադրաշահի անունով Ալի-Շահի եղբայր և նրա Պետական Հավատարմատար (Էթրեֆատուլ-Գեվլե) Իբրահիմ-Միրզա խանի կողմից:

Իրանի ղեսպանը որոշ ժամանակ Ստամբուլում մնալուց հետո, նույն պաշտոնական արարողություններով ընդունվում է Փաղիշահի կողմից և ստանալով Սուլթանի պատասխան գրությունը, վերադառնում է Իրան:

Սուլթանը իր պատասխանում շնորհավորելով նոր շահի գահակալությունը, միաժամանակ հայտնում է Օսմանյան կառավարության հաստատակամությունը չոյություն ունեցող դաշնագրերի անշեղ պահպանման և կատարման մասին, դրան ավելացնելով, որ Իրանի կողմից որևէ մեկի ունեցած գրություն Օսմանյան սահմաններին նկատմամբ պիտի պատժվի ամենախիստ կերպով:

Առհասարակ, համաձայն ընդունված կարգի, փաղիշահից բացի, ղեսպանի միջոցով պատասխան գրություն են ուղարկում Սադրազադե և Իսլամական Մեշեյ-խեթր:

* * *

Իրանում նորից խառնակություններ են տեղի ունենում, ոչ թի մասին տեղեկություններ են ստացվում Բաղդադից, Կյուրումից և Չըղըրից: Ալի-Շահի եղբայր Իբրահիմ-Միրզան ապստամբություն է բարձրացնում, Շահը նրան պարտության է մատնում: Իբրահիմ-Միրզան փախչում է և աֆղան ու ուզբեկ զինվորներ հավաքելով՝ Աղբրեջանում անկախություն է հայտարարում, հետո այլ ապստամբ ուժերին իր հետ միացնելով, մեծ բանակով դալիս է Շահի վրա: Սուլթանից ու Ջենջանի միջև գտնվող դաշտում մեծ և կատաղի մարտեր են տեղի ունենում: Շահի բանակի կարևոր մասը, դավաճանաբար, Միրզայի կողմն է անցնում, որի հետևելանքով Շահը պարտվում է և մի խումբ մարդկանցով փախչում: Միրզան գրավելով Շահի ռազմամթերքն ու թնդանոթները, զինվորներ է ուղարկում հասին հետապնդելու Շահին բռնում և աչքերին միլ փաշելով՝ սպանում են:

Սրանից հետո թշնամություն է առաջանում Միրզայի և իր զինակից էմիր-Ասլան խանի միջև: Կատաղի կռիվներից հետո վերջինիս զինվորները Միրզայի կողմն են անցնում: Միրզան իր բոլոր հակառակորդներին Թավրիզում մահվան է դատապարտում և իրեն հայտարարում է Իրանի շահ: Որոշ ժամանակ հետո Սեֆեվի Շահ-Հյուսեյնի գերդաստանից Շահրուխ-Միրզան, որն համարվում էր նադիր-Շահի գահաժառանգը և կարողացել էր տիրապել նրա հարստություններին, խորասանի և այլ վայրերի ցեղերից մոտ 60 հազար զինվոր իր շուրջը հավաքելով՝ փորձում է Իրանի գահին տիրանալ: Այսպիսով, Իրանը ամբողջությամբ խռովությունների և կռիվների ասպարեզ է դարձնում:

Նման իրադրության մեջ Բաղդադի վալի Էլհաջ-Ահմեդ փաշան ծածկաբար, Նադիր-Շահի ժամանակ ղեսպան եղող և այդ ժամանակ Բաղդադում ապրող Մուստաֆա-խանի կողմից մի գրություն է ուղարկում Ստամբուլ, որով հայտնում

Քր. թե Իբրահիմ-Միրզան իր եղբայր Ալի-Շահին պարտության ենթարկելով՝ ներկայումս Իրանի իրազան իշխողն է հանդիսանում և պատրաստ է Օսմանյան կառավարության հետ կնքված դաշնագրերը հարգել։ Այդ մասին Իբրահիմ-Միրզան իրեն լիազորել և դեսպան է նշանակել։ Նա խնդրում էր Օսմանյան կառավարության բարյացակամ վերաբերմունքը և հայտնում, որ ինքը պատրաստ է դեսպանի պաշտոնով Ստամբուլ գալ։

Օսմանյան կառավարությունը, նկատի ունենալով Իրանում շարունակվող դրության անորոշությունը, հրահանգ է ուղարկում Բազաաթ, որ Իրանի դեսպանին առաջիմ պետք է Բաղդադում պահել, անհրաժեշտ նյութական օգնություններ և հարգանքներ տալ նրան և սպասել նոր հրահանգի։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 184—186)։

1162 թվականի (1752) դեպքերից

Իրանի դեպքերի մասին սահմաններից ստացված տեղեկությունները.

Տարբեր թվականներով Կարսի, Ջըլդրի և էրզրումի վալիներից Ստամբուլ ուղարկված տեղեկություններից պարզվում էր, որ Նադիր-Շահի գլխավոր մունետիկը եղող Ջեվաշիր աշիրեթի պետը՝ Սաբիշլի-Փենահ անունով անձը, շրջակա աշիրեթներից 10 հազար զինվոր հավաքելով, մտադիր է հեռացնել Թիֆլիսի Թահմուրաս [Թեյմուրազ] խանին, գրավել Թիֆլիսի բերդը և իրեն սերքերդե հայտաբարել։ Թեյմուրազ խանը տեղեկանալով այդ մասին, անմիջապես սկսում է պատրաստվել, Կախեթի խանը եղող իր որդուն Հերակլ խանին ուղարկում է Ջարնալեի [Չարթալե] կողմերը, այդտեղի լեզգի բեյերին նվերներ ուղարկում և նրանցից մեկին էլ իր աղջիկը կնության տալով, լեզգի բեյերին իրեն է ենթարկում։ Բացի այդ Թեմուր-Կափուի (Դերբենդ) կողմը Մոսկովին դիմում ուղարկում և օգնություն է խնդրում։ Թեյմուրազ խանը այս միջոցներով իր գործերը կարգի է բերում։

Այդ ժամանակ Նադիր-Շահին սպանող՝ նշանավոր Կաջար-էֆ-ար աշիրեթից Նեհիլ-Մուհամմեդ խանը, ապահով չլինելով Շահ-րուխ Շահից և վախենալով, որ նա հոր վրեժը իրենից կառնի, իր բնակավայրից՝ Քերնեյից, խառնակ ցեղերից մարդիկ հավաքելով, Երևանի բերդը գրավելու նպատակով, շարժվում է դեպի այդ կողմը։ Նրա ազգականներից, Շահի ներկայացուցիչը Երևանում՝ Հասան-Ալի բեյը, իր զինվորներով, դուրս է գալիս Երևանից և Ուլուխանլու կոչված վայրում տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ վերոհիշյալ Մուհամմեդ խանն ևս գալիս միանում է նրան։ Երևանի

քանակը պարտվում և Հասան-Ալի բեյը բռնվում ու բանտարկվում է։ Հաղթողները պաշարում են Երևանը։ Երևանի խան՝ Հյուսեին խանը և պահապան Արդուլահ խանը զաղտնի մարդիկ են ուղարկում Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանին և նրան 100 հազար ղուրուշ խոստանալով՝ օգնություն են խնդրում։ Թեյմուրազ խանի որդին Հերակլ խանը, մոտ երկու հազար վրացի զինվորներով Թիֆլիսից շարժվում և շտապ կերպով դալիս է դեպի Երևան և հիշյալ Մուհամմեդ խանի դեմ Երևանի տակ կռվի բռնվում։ Մուհամմեդ խանը չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, իր մեկ-երկու մարդկանցով փախչում է։ Նրա զինվորների մեծ մասը սրի են անցկացվում, նրանց բոլոր ինչքերը կողոպտվում և թալանվում են։ Հերակլ խանը հետապնդում է փախուստի դիմող խանին, նրա բնակավայր Բերնեյում մտնում նրա բնակարանը, ավերում և նրա բոլոր գրածներն ու ինչքերը կողոպտելով՝ վերադառնում է։ Այդ ժամանակ բռնված և բանտարկված Շահի ներկայացուցիչ Հասան-Ալի բեյը ազատվում է։ Այսպիսով, Երևանը այդ փորձանքից ազատվում է թեև, սակայն հիշյալ Թեյմուրազ խանը փորձում է մտնել Երևանի բերդը։ Երևանի Հյուսեին խանը և Երևանի պահապան Արդուլահ խանը շտապում են հայտնել, որ առանց Իրանի շահի՝ Շահրուխ խանի հրամանի չի կարելի Երևան մտնել։ Այս կտրուկ մերժողական պատասխանը ստանալով, Թեյմուրազ խանը կանգ է առնում Երևանի և Ուլ-Քիլիսի միջև Բարդակչի կոչված վայրում և Թեղդեվարի և Արփա-Չալի շրջակայքում Իրեմլու և Թաշենլեր աշի-քեթների ժողովուրդին կողոպտում և թալանում է։ Աշիրեթների պետերը՝ Հաքվերդի և Նաջաֆ-Ալի խաները դիմադրություն ցույց չտալով՝ փախչում և թաքնվում են։ Թեյմուրազ խանը այդ շրջաններում տեր և տիրական է դառնում, սկսում է Երևանից իբրև սալյանե* գանձել նախապես իրեն խոստացված 100 հազար ղուրուշը։ Այդ ժամանակ Թավրիզի խանը Թեյմուրազին գրություն է ուղարկում և հայտնում՝ «Դու ինչպե՞ս ես համարձակվում այդպիսի վերաբերմունք ցույց տալ, միթե Շահի կողմից ես նշանակված»։

Թեյմուրազ խանը պատասխանում է՝ «Երկու պետությունների սահմանների վրա ավազակներ են երևացել, թշնամության և խառնակությունների տեղի չտալու և Իրանի Շահի համաձայնությունը ստանալու համար եմ անում»։ Այս գրությունը ուղարկվում է իր մարդկանց միջոցով և առաջվա նման շարունակում է դրամ հավա-

* Սալյանե — տարեկան միանվագ առնված հարկ։

քել և իր իշխանութիւնը ցույց տալ, ուսյաներին և լերայաներին տուգանել:

Այդ ժամանակ, նախապէս Երևան եկած և զինվորներ հաւաքելով Թիֆլիսին վնասներ պատճառելու նպատակ հետապնդող Սարիշելի-Փենահ անունով անձը, տեղեկանալով Թեյմուրազ խանի այս աստիճան ուժեղանալու և բռնութիւններ գործադրելու մասին, միախենում է նրանից և իր սկզբնական նպատակից հրաժարւելով, Թեյմուրազ խանին հաւատակվելու նպատակով...՝ հրացաններ և այլ նվերներ է ուղարկում նրան և ինքն էլ անձամբ նրա մօտն է ապաստանում: Ներկայումս Երևանի, Թիֆլիսի, Գենջեի և Շամախիի բնակիչները և իրենց սերքերդէները լիովին ենթարկվել և հպատակվել են Թեյմուրազ խանին և ամեն դեպքում կատարում են նրա հրամանները:

Հետո պատմագիրը շարունակում է խոսել Իրանում տեղի ունեցող խառնակութիւնների, անվերջ կռիւների, շահության բազմաթիւ թեկնածուների և այդ կռիւների հետևանքով տեղի ունեցած ավերումների և կոտորածների մասին:

Օսմանյան պետութիւնը, տեղեկանալով այդ բոլորի մասին, շարունակում է պահպանել իր նախկին քաղաքականութիւնը — կնքված դաշնագրերին հաւատարիմ մնալու քաղաքականութիւնը: Այդ մասին նորից խիստ հրամաններ են արբւում, միաժամանակ հիշեցնելով, որ Իրանից Օսմանյան երկրում ապաստան փնտրող ժողովրդին սիրով պետք է ընդունել՝ հարմար ժամանակ նորից իրենց երկիրը վերադարձնելու պայմանով, ժամանակավորապէս նրանց բնակավայրեր հատկացնել:

Հետո պատմագիրը առանձին գոհունակութեամբ և կարևորութեամբ նշում է, որ «վերջին մի քանի տարիներում Ռումելիում և Անատոլիում, առանց զինվորական շարժումների, տիրող հանգստութիւնը և իշխման երկու երկրների միջև բարեկամութեան և հաշտութեան ապահովումը, նորին Վսեմութիւն փադիշահի՝ և նրա պետական ղեկավարների իմաստուն և հաստատ քաղաքականութեան շնորհիւ՝ և ձեռք բերվել»:

(«Թարիխի Իղգի», հատ. II, էջ 210—212):

1163 թվականի (1749) դեպքերից

Իրանի մասին Բաղդատից ստացված լուրերը

Պատմագիրը այս հատվածում մանրամասնորէն պատմում է մի շարք դեպքեր, կապված Իրանի անիշխանական և խառնակ դրութեան հետ: Այսպէս, Իրանի նախկին դեսպան Մուստաֆա խանը դիմում է Օսմանյան կառավարութեանը և առանձնապէս ծանրանալով մուկովների (սուսների) դեպի Գիլան առաջանալու:

* Անընթեանելի է:

** Սուլթան Մահմուդ խան՝ 1143—1168 թթ. (1730—1754):

Համահայեցակցության վրա, խնդրում է Օսմանյան կառավարության համաձայնությունը և օժանդակությունը, որպեսզի ինքը իր կողմնակից և իրեն հավատարիմ ուժերով գրավի Իրանի մեծ մասը և այդ կիրպով արգելք լինի Մոսկովների առաջադրվածներու՝ «հսկանի ասելով» իրանում արքայական ունեւոր մերջացած լինելով մնացածները անկարող են երկրում խաղաղության և տնտեսական կարգ ու կանոններ վերահաստատել:

Օսմանյան կառավարությունը, նկատի ունենալով, որ ղեկավարի առաջարկն ու ցանկությունները նրա անձնական փառասիրության և բախտախնդրության արդյունքն են, որ Իրանի ներքին գործերին Օսմանյան կառավարության միջամտությունը հակասում է գոյություն ունեցող համաձայնություններին և դաշնագրերին, մերժում է ղեկավարի Մուստաֆա խանի առաջարկը:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 223—230):

* * *

Իրանի սահմանակից Կարսի, Էրզրումի, Ջըլդերի և Բաղդասի վայրերից ստացված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Իրանի խառնակ դրությունը շարունակվում է: 1160 թ. Նադիր-Շահի սպանությունից մինչև 1163 թ. վերջը, երեք տարվա ընթացքում 6—7 անձնավորություն շահական գահը ձեռք բերելու հետամուտ լինելով, անդադար կռիվներով շարունակում էին իրար ոչնչացնել, ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, և երկիրը քարուքանդ անել: Պատմագիրը հեղինակում է խոսում շահության բոլոր այդ թեկնածու արկածախնդիրների մասին, առավել նրանց բնութագրերը և իշխանությունը վերականգնելու նրանց անկարողությունը: Իրանի շահության թեկնածուների շարքում հիշում է նաև Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանին, որը՝ «օգտվելով ժամանակից և ստեղծված դրությունից, իր վրացի զինվորներով հարձակվեց Աջեմի ցեղերի վրա, Երևանը, Գենջեն, Թիֆլիսը և դրանց շրջակայքը իր իշխանությանը ենթարկեց և այդ ժամանակ լեզգի ցեղի հետ իր ունեցած մոտիկության շնորհիվ լեզգիներին էլ իր կողմ շահելով և նրանց օգնությամբ ուժ ու համբավ ձեռք բերելով, հայտարարեց թե՛ «Շահը ես եմ, ուրիշը չկա»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 235—238):

1164 թվականի (1750) ղեկավարից

Իրանի մասին Բաղդասից ստացված լուրերը

Բաղդասի և Բասրայի վալի վեզիր Սյուլեյման փաշայի Դեր-սէպահթ հաղորդած տեղեկություններից պարզվում էր, որ Աղամ խանը Թավրիզի, Ուրմիայի բերդերը գրավելով, ներկայումս գաղնվում է Ուրմիայում և մի քանի ամիս առաջ Նրեանի բերդը գրավելու նպատակով որոշ քանակությամբ զինվորներով Մուսա խանին ուղարկել է Երևանը պաշարելու: Երբ վերջինս հասնում է Նա-

խիջեան, լսելով որ Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանը մեծ քանակությամբ զինվորներով գալիս է դեպի Նախիջեան, այլևս առաջ չի գնում։ Թեյմուրազ խանը Ազատ խանից օգնություն է խնդրում, սա էլ Ահմեդ խանին մեծ քանակությամբ զինվորներով ուղարկում է վերոհիշյալ Մուսա խանի տրամադրության տակ։ Այս կերպով բանակները միանալով ուժեղանում են։ Սակայն Թեյմուրազ խանի ժողովուրդը (բանակը) փոքրաթիվ լինելով, անկարող է դուրս գալ իր նա ստանց հարձակում գործելու, զրափոր կերպով դիմում է Ազատ խանին և նրա օգնությունը խնդրում։ Ազատ խանը Երևանը զրափելու նպատակով առաջ է շարժվում և Երևանի մոտ Միանում վերահիշյալ Թեյմուրազ խանին, որն իր զինվորներով այդ շրջանին մոտ էր գտնվում։ Նա անսպասելի կերպով հայտնվում է այդտեղ։ Երկու կողմի տառապալահ զինվորները բնդհարումից հետո Թեյմուրազ խանը խորհարկության դիմելով, ցույց է տալիս, թե ինքը պարտվել է և ետ է քաշվում։ Ազատ խանը այսպիսի անսպասելի հաղթությամբ հպարտացած և ինքնավստահ, իր բանակը տեղից շարժում է և փոխադրում ուրիշ վայր և երբ նա զբաղված էր բանակը կարդի բերելով, Թեյմուրազ խանը իր բանակը բաժանելով վեց մասի, տարբեր կողմերից հարձակվում է Ազատ խանի վրա և նրան պարտության մատնում։ Ազատ խանը ստիպված է լինում փախչել, նրան հետապնդում են վեց կոնաք տարածության վրա, նրա զինվորների մեծ մասին սրի են անցկացնում, մնացածներին բռնում և շղթայում են։ Ազատ խանը ապաստանում է իր ծննդավայրում՝ Ուրմիայի բերդում։ Նրա 12 հազարանոց բանակից միայն 4000 զինվոր է մեծ զժվարություններով հասնում հիշյալ բերդը։ Ահա այսպիսի վախճան է ունենում Ազատ խանի անկախությունը ձեռք բերելու փորձը։

(«Թարիխի Իզզին», հատ. II, էջ 243)։

Բաղդադից հաղորդված Իրանյան լուրերը.

Բաղդադի և Բասրայի վեզիր Սյուլեյման փաշան Ռամազան ամսի 11-ին հաղորդում էր.

Այդ ժամանակ հորասանից, Բաֆահանից և Իրանի այլ վայրերից Բաղդադ եկած հաջիներից և ուստափորներից և Բաֆահանի երեկիներից Միրզա-Աբդուլ-Մուիմի ձեռքով Բաֆահանի ուլեմաները և այանները մի գրություն են ուղարկել Բաղդադում ապրող ղեկավար Մուստաֆա խանին. գրությունից պարզվում է, որ

Իրանում խառնակ զրույթունը շարունակվում է, որ բնակիչները ապրում են ամենածանր պայմաններում, որի համար դիմելով դեսպանին՝ խնդրում են Օսմանյան կառավարությանը, Սեֆեդիների գերդաստանից մեկին շահ նշանակելու գործում օժանդակություն ցույց տալ: Խանը այդ դիմումը ուղարկել էր Երջանիկ Ասիթանե, խնդրելով վսեմ Սադրաղամից ներկայացնել այն Նորին Վսեմություն փադիշահին: Փադիշահը ծանոթանում է հիշյալ դիմումի բովանդակությանը և նրա հրամանով Սադրաղամը դեսպանին խրատական խմբատով պատասխան է ուղարկում և հայտնում է, որ անտարակույս՝ Իրանի ժողովրդի զրույթունը խիստ ծանր է և ժողովրդի անվերջ տառապանքներն ու տանջանքները Օսմանյան կառավարությանը ևս խոր ցավ և կսկիծ են պատճառում, սակայն վսեմ խանին ևս հայտնի է, որ Օսմանյան կառավարությունը Իրանի հետ կապված դաշնադրերին միշտ հավատարիմ է եղել և շարունակում է մնալ, և թե հիշյալ խնդրագրի համաձայն Օսմանյան կառավարությունը որեւէ քաջի դիմի, զրանով իսկ խախտած կլինի իր պարտավորությունները:

Հետո նույն Սյուլեյման փաշայի կողմից հայտնվում է նաև հետևյալը.

Նադիր-Շահից առաջ, Սեֆեդի Շահ-Հյուսեինի իշխանության ժամանակ, Հյուսեին-Սիրզա անունով մի անձ, պնդելով, թե ինքը Բահմալ Շահի որդին է, Օսմանյան կառավարությանը ապստինելու համար Բաղդատ է գալիս, բայց նրա շեհզադություն մասին ապացույցներ չլինելու պատճառով, իբրև շեհզադի չի ընդունվում: Հետո այդ անձը իր ցանկությամբ դնում է նվիրական Մեշհեդը: Այնտեղ բնակվող Իրանի հայտնի խաներից և կրոնավորներից շատ երեկիներ հայտնում են, որ այդ անձը իրապես Շահ-Քահմասի որդին է, որ իրենք տեսել և ճանաչում են նրան, հետո, Նադիր-Շահը Բահմաս-Շահին դահլիճից անելու ժամանակ փախցնում են Մոսկովի կողմերը: Այս հանգամանքը հաստատում է նաև Բաղդատում ապրող դեսպան Մուստաֆա խանը:

Այս հանելուկային անձի մասին ևս Սուլթանական կառավարությունը, նույն հիմունքներով, իր բացատրական պատասխանն է տալիս և Նորին Վսեմություն փադիշահի հանձնարարությամբ Սադրաղամը, հատուկ զրույթամբ, հանդամանորեն բացատրում է Իրանի ներքին գործերին վերաբերյալ նման հարցում Օսմանյան կառավարության միջամտելու անպատեհությունները:

Միաժամանակ փաղիշահի հրամանով հիշյալ «Շեհզադեին»
հազար ոսկի և այլ բազմաթիվ նվերներ տալով ետ են ուղարկում
Իրան։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 255—256)։

* * *

«Թարիխի Իզզի» առաջին հատորում հիշված էր Իրանի հետ հաշտության և
խաղաղության դաշնագրի կնքման կապակցությամբ, Նադիր-Շահին ուղարկված
մեծարանակ նվերների մասին։ Այդ նվերները տանում էր Կեսարացի-Ահմեդ փա-
շան։ Ահմեդ փաշան դեռևս այդ նվերները Շահին չմատուցած, Նադիր-Շահը
ստանվում է, որով փաշան ստիպված է լինում նվերներով միասին Բաղդատ վե-
րադառնալ։ Որոշ ժամանակ հետո Ահմեդ փաշան ևս մահանում է և նվերները
պաշտոնական ձևակառույցներով պահվում են Բաղդատում, ապա Շահին
նվիրելու նպատակով։ Բայց որովհետև Իրանում երկար ժամանակ Շահ չի գա-
նակում, Ստամբուլից արված կարգադրությամբ հիշյալ նվերները ետ են բերվում
Ստամբուլ և հանձնվում օրբայանի գանձարանին (Խազինեի Ամիր)։

* * *

Հաջորդ հատվածում պատմագիրը մանրամասներ են նկարագրում է Իրանում
շարունակվող անիշխանական դրությունը և մի շարք բախտախնդիր խաների
շահության ձգտելու կապակցությամբ Իրանի ժողովրդի նկատմամբ կատարված
բռնությունները, զազանությունները։ Պատմագիրը այդ բոլորը հիշատակում է
խիստ մոռյա զույններով։

1165 թվականի (1751) ղեկերից

Չրոռիզ և Էրզրումից Խուանի մասին ստացված լուրերը

Շարան ամսի 25-ին այդ վիլայեթների վալիներից ստացված
դրություններից պարզվում էր, որ

«Ներկայումս Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանը և նրա որդին Կախե-
թի խան Էրեկլի [Հերակլ] խանը, վերջերս Իրանում տեղի ունեցած
խռովությունների և Շահերի անկայունության հետևանքով՝ առիթից
օգտվելով, հարձակումներ են կազմակերպում և իրենց հատուկ զո-
ւորություններ և հպարտություններ այս անգամ վրացի և այլ ցեղերից
մեծ թվով զինվորներ հավաքելով, 70—80 թնդանոթներով, զենքերե-
րով* և այլ ապամական պատրաստություններով Թիֆլիսից գուրա
են եկել։ Վերահիշյալ խաները թշնամության մեջ լինելով լեզգի

* Ձենքեր — շարժելու և սեղմելու հատուկ երկաթյա աղեղ։

խառնակից Շեքսպիրի ստանդարտի մոտիվացմանը՝ Հաջի-Չելեբի անունով խառնի հետ, գնացել են դեպի Գենջե և այդ շրջանում կանգ առել։ Կարաջա-Դադի խառն Քյոյր-Քազիմ խառնը, Գենջեի խառնը՝ Շահվերդի և Ջավանշիրի հասարակության կառավարիչը՝ Սարիջալի-Փեհաճ անվամբ անձինք ստիպված են եղել հնազանդություն ցույց տալ Թեյմուրազ խառնին և վերահիշյալ Հաջի-Չելեբիից վրեժ լուծելու նպատակով միացել և շտապել են գնալ դեպի այդ կողմը։ Սակայն ջրերի հորդառատ լինելու պատճառով չեն կարողացել Կոյր գետն անցնել և կանգ են առել Բերդա կոչված վայրում։ Հաջի-Չելեբիի դեմ հաղթություն ձեռք բերելուց անհույս, նրանք այդ նպատակից հրաժարվել են և վերադարձել։ Թեյմուրազ խառն իրեն ենթարկված խառներին ամբաստանելով՝ բոլորին բռնում և բերում է Գենջեի մոտերը։ Գենջեի բանտում նրանց բանտարկելու նպատակով փորձում է քաղաք մտնել։ Սակայն Գենջեի բնակիչները՝ միանալով, կոչում և Թեյմուրազ խառնին հեռացնում են։ Այդ մասին տեղեկացնելով հիշյալ Հաջի-Չելեբիին, նրանից օգնություն են խնդրում։ Հաջի-Չելեբին լեզգի զինվորներով և գաղստանցի աչլ քաջարի մարտիկներով շարժվում է և Կոյր գետի վրա կամուրջ կառուցելով արագորեն անցնում և Գենջեի մոտ, Յուզ-Թեփեղի կոչված վայրում անսպասելի կերպով հանկարծակի և ուժեղ հարձակում գործում վրացի զինվորների վրա և կոխվ սկսում։ Նրա առյուծանման լեզգի զինվորների հաղթանակը պարզ կերպով երևում է, Թեյմուրազ խառն և նրա ենթակաները վախից սարսափահար փախուստի են դիմում։ Լեզգիները վրացի զինվորների մեծ մասին սրի են քաշում և իրենց վրեժը լուծում։ Նրանց բոլոր թնդանոթները, զենքերն են, վրանները և աչլ ապրանքները կողոպտում և զրավում են։ Թեյմուրազի մոտ գերված բոլոր խառններն ազատ են արձակում։ Հաջի-Չելեբին Գենջեի խառնությունը նորից Շահվերդի խառնին թողնելով, ինքը հաղթականորեն վերադառնում է իր մայրաքաղաքը՝ Շեքսպիր ստանդակը։

Այս իրադարձություններից հետո Թիֆլիսի էյալեօլում ատրող թերաֆեմե ցեղերը, Թեմուրլիի և Հասանլուի ժողովուրդները իրենց կամքով և ցանկությամբ ենթարկվում են հիշյալ Հաջի-Չելեբիին։ Թեյմուրազ խառն և նրա որդին՝ հաշտվելով իրենց հասած դժբախտության հետ, մի քանի վիրավոր և քնկճված մարդկանց հետ, հազար զժվարություններով և տանջանքներով Թիֆլիս ևն հասնում և վերջին օրերում, իրենց գոռոզության և հպարտության պատիժը կրած լինելով, զոչում են։ Վախենալով, որ հիշյալ

Հաջի-Չելեբին կարող է իրենց վրա հարձակվել, նրանք սկսում են ուժեր հավաքել և պատրաստվել:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 275—276):

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Սեֆան ակչեսի (գործածվում է նաև «սեքման») — ենիշերիական բանակի [օջարի] որոշ մասը կոչվում էր «սեքբան», իսկ դրանց պետը՝ Սեքբան-բաշի: Սեքբան ակչեսի — սեքբաններին պետական գանձարանից հատկացված զուգար:

2. Էնջյումենի-Շուրա — էնջյումեն բառացի նշանակում է մեջլիս, ժողով, ընկերություն, խորհուրդ, էնջյումենի-Շուրա՝ Պետական խորհուրդ, պետական բարձրագույն խորհրդակցություն, որին հաճախ մասնակցում էր նաև Սուլթանը:

3. Սուլթան Մուրադ IV ժամանակ Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության դաշնագրի մասին 1049 թ. Մուհարրեմ ամսի 14-ին (1639), որը պատմության մեջ հայտնի է Kāsri--Şirin Muahedesi անունով, խոսում է նաև պատմագիր Նալիման*, Կասրի-Շիրինի դաշնագրով Իրանի և Թուրքիայի միջև հաստատված սահմանները գրեթե անփոփոխ պահպանվել են մինչև օրս (ավելի ուշ Իրանը Անդրկովկասում իր գրաված որոշ մասերը զիջել է Ռուսաստանին):

Նաղիր-Շահի ժամանակ հաճախ կրկնվում՝ Սուլթան Մուրադ IV օրոք կնքված դաշնագրով որոշված սահմանների մասին (որոնք 1159 թ. կնքված դաշնագրին** ևս հիմք կազմեցին), որոշակի զեղափար տալու համար, մենք նպատակահարմար ենք համարում այդ դաշնագրի տեքստը ստորև բերել նույնությամբ***:

1049 թ. (1639 թ.) Սուլթան Մուրադ IV
սուլթանության ժամանակ Իրանի պետության հետ
կնքված կայսերական դաշնագիրը
հաշտության, խաղաղության ու սահմանների մասին:

Դաշնագրի սկզբում, ինչպես առհասարակ ընդունված էր այդ ժամանակ, երկարորեն հիշվում են Իսլամական կրոնին և նրա հիմնադրին վերաբերող փառալուսնություններ և Ղուրանից վերցված այբթներ, հետո օսմանյան սուլթանների հզորության և հարատևության մասին մակդիրներով շոտյված խոսքերը... Այնուհետև

* Տե՛ս «Թարիխի Նալիման»-ի վերջին հատվածը:

** Տե՛ս «Թարիխի Իզզի» 1159 թվականի դեպքերի վերնագրով հատվածը:

*** معاهدات مجموعہ، ایکنجی جلد، جوزؤ ۱، در سعادت ۱۲۹۴
صحیفہ ۲۱۰—۲۱۲.

ասված է՝ «Իրանի շահի կողմից Մուհամմեդ-Կուլիի միջոցով ուղարկված նամակը ստացված է և բովանդակությանը ծանոթացված, որից պարզվում է, որ Դուք [Իրանի Շահը] խաղաղություն և հաշտություն եք պահանջում: Իմ Մեծ վեզիրը, Արևելքի կողմի սերդարը և սիրահասակարը՝ Մուստաֆա փաշան Ձեր կողմից ուղարկված ներկայացուցչի հետ տեսակցելով հաշտության և սահմանների որոշման մասին բանակցել են...

Բաղդատի և Աղրբեջանի կողմերում գտնվող սահմաններից Ջեսարի և Բաղրանի անունով վայրերը պետք է պատկանեն մեր կայսերական կողմին, Միդելչին Կոստարայից մինչև Դերթենգե, Դերթենգե և Սերմիլ կոչված վայրը սահման պիտի համարվի և նրանց միջև գտնված դաշտերը միասին Մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն: Դրանց մոտ գտնվող լեռը այն կողմ պիտի մնա. Դերեն և Դերթենգեն սահմանի սկիզբ ընդունելով, մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն. Ջան աշիրեթների Զիաեղլին և Հարունի անունով ցեղերը Մեր Մեծության կողմը պիտի լինեն, իսկ Բիրեն և Զերդուլին՝ մյուս կողմը պիտի մնան. լեռան վրա գտնված Զենչիր-Կալուսին պիտի քանդվի ու ավերվի և հիշյալ քանդված բերդի արևմուտքում գտնվող գյուղական վայրերը մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն, իսկ արևելքում գտնվող գյուղական վայրերը՝ մյուս կողմին: Շեհրի Զորի մոտ՝ Զալեմ-Կալասիի այն կողմը գտնվող լեռան վերոհիշյալ բերդին նայող շրջակայքը մեր կայսերական կողմից պիտի գրավվի, իսկ Օրման-Կալասիի շրջակայքը [ենթակա] գյուղերով միասին մյուս կողմին պիտի պատկանի. Ջղան լեռնանցքը Շեհրի-Զորին իբրև սահման, Դըղլջան և շրջակայքը Մեր կայսերական կողմից պիտի գրավվի, իսկ Մեհրիրանը շրջակայքով միասին մյուս կողմին պիտի մնա. Վանի սահմաններում Կոթուր, Մակու և Կարսի կողմում Մաղաղերդի [Մանաղկերտ] բերդերը քանդելու մասին երկու կողմից որոշում է ընդունված: Վերոհիշյալների մասին՝ ըստ վերև հիշված պայմանների և որոշումների, Ձեր համաձայն լինելը և հետ այսու պաշտոնական դաշնագիրն ու պայմանագրությունը պահպանվելով, անհրաժեշտ բարեկամություն և հոգատարություն ցույց տալու և մեր հավատքին հավատարիմ մնալու մասին հավաստիացում եք տալիս և նրա [դաշնագրի] խանգարումից և դրժումից զգուշանալու և խուսափելու մասին Ձեր նամակում բացատրում եք և խնդրում, որ Ձեր Մեծության կողմից ուղարկված կնքված գրությունը Մեր կայսերական կողմից ընդունվի: Սկզբից ի վեր «Խոստման իրա-

գործումը մեծության [վեհանձնության] ասպարեւոյցն է» սկզբունքի համաձայն, հատկապէս ժողովրդի ասպահովութեան, երկրի և քաղաքների բարեշինութեան և հանգստութեան համար կնքված հաշտութիւնն ու ընդհանուր խաղաղութիւնը ընդունված է հետևյալ պայմանով. որոշված և սահմանված շրջանակներում և Մեր կայսերական կողմին, մեր արդարադատութեամբ պահպանված երկրներին և քաղաքներին պատկանող վայրերից, դաշտերից և հողերից կրղբաշները պետք է ձեռք քաշեն [հրաժարվեն], թե բարեշին և թե թափուր հողերը, իբրև լիվաներ և ենթակա վայրեր, Մեր վսեմութեան Բարձր դոան գրավման տակ պետք է գտնվեն: Հիշված հողավածներից բացի, Ախսխայի, Կարսի, Վանի, Շահրի-Ջորի, Բաղդատի, Բասրայի և այլոց սահմաններում գտնվող բերդերը, երկրները և նահանգները, հողերը, դաշտերը, լեռները և բլուրները մշտն կողմի միջառուման և հարձակման ենթակա չպիտի լինեն: Մեր Մեծ ճախնիքների Երջանիկ ժամանակներից Ձեր ճախորդներին ուղարկված պայմանագրի բոլոր պարզորոշ պայմանները պիտի հարգվեն: Ձեր խնամութեան տակ գտնվող մի քանի ստոր և անարդ մարդկանց, Աստված մի՛ արասցէ, նվիրական շէյխերի և ճըղնավորների և այլ բնորոշ անձանց և մյուշթեհիդ իմամների մասին անարգական լեզու գործածելու արտոնութիւն չպիտի տրվի և պիտի արգելվի, ոչ մի կերպ չպիտի թուլատրվի, որպէսզի ընդունված հաշտութեան պայմանները հավիտյան պահպանվեն և ուժի մեջ մնան, Եթե միայն Ձեր կողմից խաղաղութեան և բարեկամութեան հակառակ, տարածայնութեան և հակառակութեան պատճառ եղող անպատշաճ ընթացք ցույց չարվի և երևան չգա: Մեր փառապանծ փաղիշահութեան կողմից ևս վերև հիշված պայմանները պիտի հարգվեն: Ձեր երկրի և ժողովրդի վրա հարձակում չկատարելու համար, Ձեր ուղարկած զրութեան [պայմանագրին] իբրև պատասխան սուլն անկեղծութեամբ լի կայսերական զրութիւնը կազմված և դրի է առնված, որպէսզի մեր միջև թշնամութիւնը վերացվի և անկեղծութիւնն ու բարեկամութիւնը ամրապնդվի: Ձեր հարգելի սեֆիրը (դեսպանը), արժանացել է մեր փաղիշահական տեսակցութեանը և իր ազնվականութիւնն ու կատարելութիւնը ըստ արժանվոյն ասպարեւոյցելուց հետո, Մեր վսեմութեան թուլտվութեամբ Ձեզ մոտ վերադառնալու իրաւունք է ստացել: Մեր կայսերական նամակը Ձեզ հաղորդելու համար նշանակված իմ Բարձր և Երջանիկ դոան մյութեֆերիբաներից Մուհամմեդ Մյութեֆերիբան

նրա հետ միասին ճանապարհ ընկավ... [սույն գրությունը] գրվեց
Շեվչևալ ամսի սկզբին 1049 թ.:

4. Մեշեյսեր — (շեյս քառից) շեյսություն, թեթի շեյսությունը: Առհա-
սարակ գործ է անում Մեշեյսերի-իսլամիյե՝ Շեյս-ուլ-իսլամության իմաստով:
Սկզբում այս իսլամական-շարիաթական պաշտոնը «Բաշ մյուֆթիլիք» անունով է
կազմակերպվել և ի վերջո «Ուլեմա» դասի ամենաբարձր և հեղինակավոր Շեյս-
ուլ-իսլամության աստիճանին է հասել: